

Om anvendelsen af det svenske sprog i Estland og Livland i 1600- og 1700-tallet

af Jürgen Beyer

Da Antoine de Rivarol i 1783 skulle diskutere det franske sprogs almengyldighed, indledte han sin „Dissertation sur l'universalité de la langue française“ med en gennemgang af de andre sprog, der endnu havde nogen chance for at konkurrere med fransk om at være verdenssprog, og et fælles sprog var der sandelig brug for:¹ „L'Europe ... est parvenue à un si haut degré de puissance, que l'histoire n'a rien à lui comparer : le nombre des capitales, la fréquence et la célérité des expéditions, les communications publiques et particulières, en ont fait une immense république, et l'ont forcée à se décider sur le choix d'une langue.“²

Rivarol diskuterer fordele og ulemper ved tysk, spansk, italiensk, engelsk og fransk, og finder frem til, at fransk af forskellige gode grunde fortjener fortrinet. Rivarol svarede på en prisopgave stillet af Videnskabsakademiet i Berlin. Han kom til at dele prisen med en tysk forfatter, der på en lidt anden måde nåede frem til samme resultat. Her var der ikke tale om en franskmands forståelige gallicisme, men om synspunkter, datidens lærde mænd (og måske i endnu højere grad dannede kvinder) kunne være enige om.

Set med en historikers øjne,³ er det påfaldende, at visse sprog ikke en gang diskuteres. Latinvældet synes allerede at være forbi, og plattysk som lingua franca fra Viborg i Karelien over Antwerpen til de Britiske Øer og til Bergen synes forlængst

¹ Nærværende artikel er en revideret version af konferencens åbningsforedrag. Det planlægges at publicere en mere udførlig version i form af en mindre monografi, til hvilken der vil blive føjet en bibliografi over på nuværende tidspunkt ca. 170 svensk- og finsksprogede tryk fra Østersøprovinserne indtil 1800. Henvisninger til trykproduktionen vil kunne blive verificeret dér. Forskningen til dette arbejde blev delvis finansieret af stiftelsen „Eesti Kultuurkapital“. Jeg takker Katrine Prasse Frausig (Dorpat) for at have rettet mit dansk.

² A. C. de Rivarol: DE L'UNIVERSALITÉ DE LA LANGUE FRANÇAISE. SUJET PROPOSÉ PAR L'ACADÉMIE DE BERLIN, EN 1783, Paris: Cocheris 1797 (¹Berlin 1784), s. 3f; jvf. også Willem Frijhoff: Des origines à 1780 : l'émergence d'une image, i: samme og André Reboullet (red.): Histoire de la diffusion et de l'enseignement du français dans le monde (=Le français dans le monde. Recherches et applications, særnr. jan. 1998), Paris: Hachette 1998, s. 8-19.

³ Det skal påpeges, at forfatteren ikke er sproghistoriker, men almen historiker.

at være gået i glemmebogen. Heller ikke nederlandsk, der havde en vis international betydning i 1600-tallet, nævnes.

At Rivarol i 1783 ikke kunne få øje på det svenske sprogs universale karakter er derimod forståeligt. Det var kun forvaltningsprog i Sverige og Finland. Men ville det have været på sin plads at regne svensk blandt de internationalt betydningsfulde sprog 100 år tidligere, da Sverige beherskede det største område nogensinde i landets historie? Næppe, for anvendelsesområdet for skriftsproget var stort set det samme, muligvis endda mindre, fordi latin og tysk den gang blev brugt i større udstrækning end i 1783.

I virkeligheden var Rivarols essay snarere en svanesang end et program for det franske sprogs almengyldighed. Grunden hertil er ikke - som mange måske tror -, at engelsk har erstattet fransk som verdensprog, nej, fundamentet for Rivarols program var allerede smuldret nogle år inden affattelsen, og det skyldtes, hvis man vil lokalisere årsagen til Østersøprovinserne, en ung teolog fra Livland, nemlig Johann Gottfried Herder, der arbejdede i Riga fra 1764 til 1769. Ifølge Herder, Sturm- und-Drang og romantikken har alle sprog samme betydning, uanset hvor mange mennesker, der taler dem, og hvilken social status disse mennesker har.

Fra midten af 1500-tallet faldt de områder, der idag udgør republikkerne Letland og Estland stort set i tre dele: I det nuværende Letland lå syd for Dünafloden Kurland og nord for floden den sydlige halvdel af Livland. I disse to områder talte befolkningsflertallet lettisk, men der var fortsat nogle liver tilbage, og borgerne i byerne samt adelige og præster talte tysk. Den nordlige del af Livland og Estland udgør idag den Estiske Republik. Jeg skal holde mig til de historiske betegnelser, med „Estland“ mener jeg altså kun den nordlige del af den nuværende stat.⁴ I den

⁴ I denne artikel anvendes de svenske stednavne (bortset fra Øsel, som indtil 1645 var dansk), som ofte er lig med de tyske. I den følgende liste af de forekommende navne står stednavnene i rækkefølgen svensk/dansk - tysk (hvis forskelligt fra den svenske form) - estisk/lettisk (der opføres kun den officielle betegnelse, ikke f. eks. estiske navne for lettiske byer): Dorpat - Tartu, Düna - Daugava, Estland - Eestimaa, Karusen - Karuse, Kurland - Kurzeme, Kynö - Kühnö - Kihnu, Livland - Liivimaa/Vidzeme, Ormsö - Worms - Vormsi, Mitau - Jelgava, Oberpahlen - Pöltsamaa, Pernau - Pärnu, Reval - Tallinn, Riga - Rīga, Rujen - Rūjiena, Runö - Ruhnu, Salisburg - Valbērgu muiža, Vik - Wiek - Läänemaa, Ösel/Øsel - Oesel - Saaremaa; jvf. også Hans Feldmann og Heinz von zur Mühlen (red): Baltisches historisches Ortslexikon, bd. 1: Estland (einschließlich Nordlivland), v. Gertrud Westermann, bd. 2: Lettland (Südlivland und Kurland), v. Hans Feldmann et

nordlige del af Livland og i Estland talte befolkningsflertalet estisk, men der var også tyskere lige som i den lettisktalende del, dertil nogle finner i Reval, og så svenskere.

I dag kalder man disse svenskere for estlandssvenskere, men begrebet stammer fra 1920'erne. Før var dette ord ganske utænkeligt, og det af to grunde. Nogle af disse svenskere boede i Livland (Runö, Kynö og Øsel), men frem for alt stammer begrebet fra en diskussion, der fængslede den offentlige opinion i Tyskland siden 1890'erne, og som hurtigt spredte sig til andre lande som Ungarn og Sverige, der havde større dele af „nationen“ boende udenfor nationalstatens grænser. Beskæftigelsen med dette emne blev specielt livlig efter første verdenskrig, fordi fredstraktaterne havde skabt mange nye nationale mindretal. Forskningen om disse landsmænd i udlandet bærer tydeligt præg af nationalromantiske, hvis ikke nationalsocialistiske tankegange, og det er i dette miljø, at ord som „estlandssvenskere“,⁵ „finlandssvenskere“, „Jugoslawiendeutsche“ osv. har deres oprindelse. Jeg skal i det følgende alligevel bruge ordet „estlandssvenskere“, fordi det trods alt er mere neutralt end f. eks. „stammesbrødre i Østerled“.⁶

Svenskernes befolkningsandel i Est- og Livland var lille. I den første estiske republik blev deres tal gjort op til ca. 8000, hvad der svarede til 0,7 % af befolkningen på republikkens territorium. I 1600- og 1700-tallet var procenttallet nok en smule større, eftersom der foregik en løbende assimilation henimod flertalsbefolkningen, og i visse perioder forekom også udvandring. Det er dog vigtigt at fastholde, at der i

al. (=Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, bd. 8, I og II), Köln og Wien 1985-90.

⁵ Stikordet „estlandssvensk“ mangler i Ordbok öfver svenska språket utgifven af Svenska Akademien, bd. 1ff., Lund: C. W. K. Gleerup 1898ff., her bd. 7, 1925 (i sp. E 740 findes dog ordet „estsvensk“ med ældste belæg fra 1860). Dækningen af ord fra 1900-tallet er, som bekendt, mindre grundigt end af dem fra de forudgående århundreder. Det ældste belæg, jeg er stødt på, er Jakob Blee: Estlandssvenskarnas historia i korta drag, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner 1924. A[xel] O[lof] Freudenthal og H[erman] A[lbert] Vendell: Ordbok öfver estländsk-svenska dialekterna (=Skrifter utgifna af Svenska literatursällskapet i Finland, bd. 7), Helsingfors: [Svenska literatursällskapet i Finland] 1886, kunne bruge ordet „estländsk-svensk“, fordi Runö-dialekten (fra Livland) ikke behandles i deres bog (jvf. forordet, s. 6).

⁶ Jvf. Jürgen Beyer: Should we call the Estonian Swedes of the eighteenth century a national minority, and should we call them Estonian Swedes? On the ideological roots of minority research, i: Terje Anepaio (red.): Ethnical and cultural minorities (arbejdstitel) (=Pro Ethnologia, bd. 15), Dorpat: Estonian National Museum 2003 (i forberedelse); jvf. også Huru böra Finlands svenskar benämnas?, i: Årsbok. Utgiven af Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet 1924, s. 118f.

nogle områder fandtes en blandet befolkning af svenskere og estere, mens andre, som f. eks. Runö eller Ormsö, var nærmest udelukkende beboet af svenskere, dog fandtes overalt enkelte tyskere, navnlig på herregårdene. Estlandssvenskernes sociale struktur (bønder og fiskere) svarede stort set til letternes og esternes, men deres retslige stilling var - i hvert fald i teorien - en anden. De estlandssvenske områder blev i princippet administreret på tysk som hele Est- og Livland, og det ændrede hverken svenskerne i 1600-tallet eller russerne i 1700-tallet noget på.

Ingermanland (svarende omtrent til området mellem Estland og Skt. Petersborg) blev i 1617 erobret af svenskerne. Her boede ingen letter og næsten ingen estere, men en blanding af mange andre folkeslag. Estland havde i 1561 frivilligt begivet sig under den svenske kronas beskyttelse, og for at kunne udøve denne beskyttelse, måtte svenskerne føre krig i området (mod polakker og russere) i de næste mange årtier. Det endte dog lykkeligt. Ikke blot blev Ingermanland erhvervet i 1617, også Livlands erobring blev afsluttet med hovedstaden Rigas indtagelse i 1621. Der manglede bare øen Øsel, som var på danske hænder. Den blev svensk i 1645. Hele herligheden varede indtil Den Store Nordiske Krig, hvor de sidste svenske trupper måtte forlade området i 1710. Når der i det følgende tales om den svenske tid, er det altså en tid, der ender senest i 1710, men som begynder mellem 1561 og 1645 - alt afhængigt af, hvilket område man taler om. Derefter kom 200 år med „russisk tid“.

På trods af gentagne forsøg lykkedes det aldrig Sverige at indlemme Kurland permanent. Derfor handler de følgende sider hovedsageligt om Est- og Livland. Forholdene i Ingermanland var meget anderledes, og derfor inddrages dette område kun på nogle punkter.

Jeg har ikke interesseret mig for de store deklamationer om svensk sprogpolitik, men forsøgt at se på enkelte aspekter af det svenske sprogs anvendelse i praksis, nemlig låneord, svensk læsestof i Est- og Livland og sprogene i estlandssvenske kirkebøger.

Det er et karakteristisk træk for den svenske ekspansion, at man - bortset fra Finland, provinserne erobrede fra Danmark-Norge og til en vis grad Ingermanland - ikke forsøgte at udbrede sit sprog. De ganske vidtstrakte tysksprogede provinser (f. eks. Bremen-Verden og Pommern) fik lov til at beholde tysk som forvaltningsprog. Est- og Livland blev åbenbart betragtet som tyske i denne sammenhæng, og det til trods for, at der siden middelalderen havde boet en svensk befolkning ved kysten og på øerne. Denne behandling adskilte sig markant fra den, som Skåne, Halland og

Blekinge fik, hvor uniformitetspolitikken gjaldt endog kirkesproget. Mens der blev ført uniformitetspolitik i alle lande under svensk herredømme, var der dog forskelle på de områder, i hvilke den blev søgt gennemført (religion, retsvæsen, forvaltning, uddannelse, adelens rolle osv.). Desuden nøjedes man i nogle provinser med at indføre de samme bestemmelser som i Sverige, mens man i andre provinser også forsøgte at indføre brugen af det svenske sprog i bestemte livsområder.⁷

Svensk indflydelse på sprogene i Est- og Livland

Jeg skal begrænse mig til tre af de sprog, der taltes i Est- og Livland, nemlig til estisk, lettisk og tysk. For livisk findes der alt for få skriftlige kilder fra den tid, der interesserer os her. Det gælder på sin vis også for de varianter af svensk, finsk og russisk, der taltes af den fastboende befolkning, og frem for alt er de i kilderne meget vanskeligt at adskille fra sprogene i de respektive moderlande.

Om tysk skal der siges, at tyskerne i Est- og Livland i middelalderen talte plattysk, og det blev også skrevet. I anden halvdel af 1500-tallet gik man over til at skrive højtysk, men plattysk blev antageligvis talt i lang tid endnu. Normalt siger man på svensk „balttysk“ („baltendeutsch“) og „balttyskar“ („Baltendeutsche“).⁸ Ordene stammer fra samme miljø som „estlandssvensk“. Noget ældre er „Deutschbalten“, og endnu en smule ældre er „Balten“, men også dette ord er forbundet med et politisk program, denne gang fra 1800-tallet⁹ (den tyske betegnelse for sproget giver i øvrigt mere mening end den for befolkningsgruppen; der er nemlig tale om balternes tysk, mens „baltikumstyskere“ ville være den korrekte

⁷ Jvf. Stig Örjan Ohlsson: Skånes språkliga försvenskning, bd. 1-2 (disp. Lund) (=Lundastudier i nordisk språkvetenskap, ser. A, bd. 30 og 31), Lund: Walter Ekstrand 1978-79; Aleksander Loit: Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561-1710 (1721), i: [Enn Küng (red.):] Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil (=Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et commentationes Archivi historici Estoniae, bd. 8 (15)), Dorpat: Eesti Ajalooarhiiv 2002, s. 7-26.

⁸ Stikordet mangler i Ordbok (som i n. 5), bd. 2, 1903.

⁹ R[einhard] Wittram: Deutschbalten und baltische Lande, kap. IV, 2, C og IV, 5, i: Carl Petersen et al. (red.): Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, bd. 2, Breslau: Ferdinand Hirt 1936[-41], s. 132-148, her S. 144, 146, og s. 194-200, her s. 198 (disse bidrag trykkes i 1936); samme: Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180-1918. Grundzüge und Durchblicke (=Der Göttinger Arbeitskreis, bd. 83), München: R. Oldenbourg 1954 (¹1939 med titlen: Geschichte der baltischen Deutschen), s. 8, 224f.; Wolfgang Laur: Deutsche Orts-, Landes- und Gewässernamen in den baltischen Ländern (=Hamburger Beiträge zur Geschichte der Deutschen

analogidannelse til „estlandssvenskere“). For det 17. og 18. århundredes vedkommende er det mest passende at tale om „det tyske sprog i Est- og Livland“. Det gjorde også August Wilhelm Hupel i sit kendte og meget nyttige „Idiotikon“.¹⁰

Paul Aristes bog fra 1981 om det estiske sprogs kontakter med andre sprog indeholder også et kapitel om svenske låneord,¹¹ hvori han udelukkende opfører ord, om hvilke han mener, at de blev indlånt fra svensk under den svenske tid. Der er i alt 67 ord. Ved en kritisk granskning bliver der kun en håndfuld ord tilbage, som med sikkerhed kan føres tilbage til den svenske tid og til det svenske sprog. Af følgende grunde er min liste over svenske låneord meget kortere end Aristes:

- Når et ord kun optræder én eneste gang i en skriftlig kilde forfattet af en ikke-ester, betragter jeg det ikke som et låneord, men som en ubehjælpelig oversættelse, der ikke blev optaget af sprogbrugerne. En tekst, hvorfra Ariste har hentet mange af sine belæg, er et prædikenmanuskript fra 1640'erne. Det er skrevet af en præst, der var indvandret fra Sverige. Hans stavemåde røber svenske retskrivningskonventioners indflydelse og adskiller sig på visse punkter fra den tids estiske (dvs. tyske) konventioner (bl. a. *y* i stedet for *ü*).¹² Sådant ville jeg dog ikke betegne som et låneord, men som en engangsforeteelse til privat brug.

im europäischen Osten, bd. 8), Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 2001, s. 52f.

¹⁰ [August Wilhelm Hupel:] *Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland. Nebst eingestreueten Winken für Liebhaber*, Riga: Johann Friedrich Hartknoch 1795 (Repr. [Leipzig: Zentralantiquariat 1972]), ordbogen udkom oprindeligt i: samme [red.]: *Neue Nordische Miscellaneen*, bd. 11/12, Riga: Johann Friedrich Hartknoch 1795, s. V-XXII, 1-272; tillæg: [August Wilhelm Hupel:] *Nachtrag zum Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland*, sst., bd. 17, 1797, s. 225-235.

¹¹ Paul Ariste: *Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega (=Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised, bd. 14)*, Reval: Valgus 1981, s. 148-157: *Rootsi laensõnadest eesti vanemas kirja- ja kõnekeeles. Listen er ordnet alfabetisk, hvad der her gør sidehenvisninger overflødige.*

¹² Der er tale om Laurentius Vigaeus, præst i Karusen (Vik) fra 1639-1663 (H[ugo] R[ichard] Paucker: *Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge [sic]*, Reval: Lindfors Erben 1849, s. 297). Teksten er trykt i: Albert Saareste og A. R. Cederberg (udg.): *Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524-1739 (=Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised, bd. 16)*, Dorpat: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus 1925-31 (repr. (med nogle tillæg) Dorpat: Tartu Ülikool 1992), s. 69-96.

- Når en svensk forfatter én gang kom til at skrive et estisk ord forkert, men ellers gennemgående brugte en anden form, ophøjer Ariste fejlskrivningen til et svensk låneord.¹³

- Når Ariste mener, at ordet *Trath* i betydningen „fulderik“, som er belagt fra Reval omkring 1600, er afledt af svensk *tratt*, så er dertil at sige, at på svensk forekommer ordet i overført betydning åbenbart først 100 år senere, f. eks. i sammensætninger som *öltratt*.¹⁴

- Når Julius Mägiste i sin estiske etymologiske ordbog forklarer Aristes såkaldte låneord fra den svenske tid som enten lån fra middelalderligt svensk eller fra plattysk, forekommer det mig i mange tilfælde at være meget mere indlysende.¹⁵

- Når Ariste mener, at et ord sprogligt set kan være lånt fra både plattysk og fra svensk, men svensk forekommer ham at være mere sandsynligt, kan jeg ikke følge ham i de tilfælde, hvor ordet allerede er belagt som plattysk låneord i lettisk fra 1500-tallet.¹⁶

- Når han er af den opfattelse, at ordet *mark* må være lånt fra svensk, fordi det finske *markka* er lånt derfra, må der siges, at denne konklusion i sig selv næppe er tvingende. Der er tale om en meget gammel mønt- og vægtenhed. Den finske etymologiske ordbog betegner det finske ord som et lån fra germansk,¹⁷ og det kan

¹³ Vigaeus (jvf. n. 12) skriver én gang *kyrkul* (Saareste/Cederberg: Valik (som i n. 12), s. 81) og én gang *kyrkio* (s. 96), men ellers 29 gange *kirk*, *kir(c)kio*, *kirkol*, *kir(c)kul* eller *kirkust* (s. 69-96); jvf. Ariste: Keelekontaktid (som i n. 11), s. 150; samme: Rootsi mõjust vanimas eesti kirjakeeles, i: Eesti keel. Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri 10 (1931), s. 1-11, her s. 9.

¹⁴ Elof Hellquist: Svensk etymologisk ordbok, bd. 2, Lund: LiberLäromedel ^[4]1980, s. 1217.

¹⁵ Julius Mägiste: Estnisches etymologisches Wörterbuch, bd. 1-12, Helsingfors: Finnisch-Ugrische Gesellschaft 2000 (¹1982-83); jvf. også hans metodologiske ræsonnement i: Svenskt eller lågtyskt i den gamla skriftestniskan? Apropå *både* - och-konstruktionen i estniskan, i: Svio-Estonica 1949, s. 25-30, hvor han kalder Aristes synspunkter om svenske lån for „för optimistiska“ (s. 25).

¹⁶ F. eks. Konstantins Karulis: Latviešu etimoloģijas vārdnīca, bd. 1-2, Riga: Avots 1992, her bd. 2, s. 131: *rota*, mod *root* i Aristes liste.

¹⁷ Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, bd. 1-3 (=Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia, bd. 556; =Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja, bd. 62), Helsingfors: Suomalaisen kirjallisuuden seura og Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1992-2000, her bd. 2, s. 150.

ifølge andre forskere være kommet til lettisk og estisk allerede i løbet af middelalderen.¹⁸

- Når Ariste skriver, at et ord (som det internationale ord *persoon*) må være et lån fra svensk, fordi det optræder i et officielt dokument fra den svenske tid,¹⁹ kan jeg ikke tilslutte mig det: I mange tilfælde findes disse forordninger på svensk, tysk, estisk og lettisk. Når de var udfærdiget i Stockholm, var originalteksten som regel på svensk, men hvis de var givet i Riga eller Reval, var tysk normalt originalsproget. Selv når originalsproget var svensk, kan det ikke udelukkes, at den estiske oversættelse blev lavet på grundlag af den tyske oversættelse.²⁰ Ariste bygger sin argumentation på en antologi af ældre estiske tekster udgivet i 1925-31²¹ og har ikke gjort sig den ulejlighed at kontrollere, i hvilke redaktioner forordningsteksterne foreligger og hvad der har været det umiddelbare forlæg for den estiske tekst, han refererer til. Han burde være blevet meget forsigtigere i sine analyser af estisksprogede forordninger, efter at Julius Mägiste i 1964 påviste, at forordningernes estiske stednavneformer tit ligger tættere på de tyske end de svenske former.²²

- Når et estisk ord først er belagt fra tiden efter midten af 1800-tallet, kan det være blevet indlånt fra svensk på meget forskellige tidspunkter (selvfølgelig lidt afhængigt af lydforholdene), men det kan også være kommet via finsk.

- Når det svenske ord, Ariste postulerer som kilde, ikke findes i „Ordbok öfver svenska språket utgifven af Svenska Akademien“, men der derimod findes et tilsvarende i Brd. Grimms „Deutsches Wörterbuch“, er jeg heller ikke tilbøjelig til at tro på et svensk lån.²³

¹⁸ A. D. Kylstra et al.: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen, bd. 2, Amsterdam og Atlanta: Rodopi 1996, s. 251.

¹⁹ Ariste: Keelekontaktid (som i n. 11), s. 151f.

²⁰ Dette synes at have været tilfældet ved nogle samtidige oversættelser til lettisk, jvf. Konstance Kļava: Die Sprache der lettischen juristischen Dokumente vom Ende des 17. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur lettischen Sprachgeschichte (=Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Baltic languages, bd. 4), Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1989.

²¹ Saareste/Cederberg: Valik (som i n. 12).

²² Julius Mägiste: Om svenska og svenska 1600-talsbesittningars ortnamn i estniskt skriftspråk, i: Svio-Estonica 17 (1964), s. 131-136 (formen *Upsal* (ved siden af *Upsala*) er vist også tysk, s. 133).

²³ Ariste forklarer ordet *tükk* i betydning *kanon* som lånt af svensk *stycke*, mens det - bortset fra forlyden - er identisk med tysk *Stück*. Ariste mener, at også ordet *suurtükk* (*kanon*) er lånt fra svensk, men dette ord findes ikke i Ordbok (som i n. 5), derimod hos Jacob og Wilhelm Grimm: Deutsches Wörterbuch, bd. 1-16, Leipzig: S. Hirzel 1854-1960, her bd. 10, 4 (1942), sp. 211 (s. v. *Stück*), hvor der gives eksempler både på *grosz stück* og *vil grosser stück*, altså med og

Grunden til, at denne samling af svenske låneord fra den svenske tid svulmede sådan op, kan meget vel være politisk. Ariste støtter sig hovedsageligt på egne arbejder fra 1930'erne. I denne tid var det i visse kredse i Estland politisk korrekt at betone de gamle forbindelser til Sverige og at postulere en „balto-skandisk“ enhed. Tyske forskere - som jo forfulgte egne kulturpolitiske mål i Baltikum - beklagede sig den gang over den „livlige svenske kulturpropaganda“ ved Dorpats Universitet.²⁴ Jeg antager, at listens overdrevne omfang kan forklares med et ønske om at være politisk korrekt. Derfor forsøger Ariste at datere så mange ord som muligt til „den gode, gamle svenske tid“ - en tid, der i den populære estiske historieskrivning nærmest har status af en guldalder.

Her er ikke plads til at diskutere alle af Ariste postulerede svenske låneord. Jeg skal begrænse mig til et eneste, *küüt*, som rejser mange interessante spørgsmål - flere, end jeg kan svare på.

De svenske ord *skjut*, *skjuts*, *skjus* eller *skjutsa* optræder også i mange sammensætninger som *skjutshäst*, *skjutspenning* osv. Ordene har flere betydningsnuancer, men her interesserer den betydning, der har med bønder at gøre, som skal holde heste parat til transport af post eller vigtige personer. *Skiut*- er af nordisk oprindelse. Der kan ikke konstateres nogen indflydelse fra plattysk eller

uden adjektivbøjning. På lettisk haves *lielgabals* (*liels* - stor, *gabals* - stykke), men ved de ældste belæg (fra 1600-tallet) blev bestanddelene endnu stavet som to ord (Karulis: *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* (som i n. 16), bd. 1, s. 524f.).

²⁴ A. Frh. Taube og H. Petersen: *Estland*. III. 3: Kulturpolitik, i: Petersen: *Handwörterbuch* (som i n. 9), s. 448-451, her s. 450: „Den Mittelpunkt des wissenschaftlichen Lebens bildet die Univ. ‚Tartu‘, für deren kulturpolit. Ausrichtung die ausgesprochen skand. Kulturorientierung der akademischen Kreise u. die lebhaft schwed. Kulturpropaganda (von Schweden unterhaltene Professur für schwed. Sprache u. Literatur, wiss. Kongresse, Sommerkurse, wiss. Zeitschrift ‚Svio-Estonica‘ u. a. m.) in hohem Maße bestimmend sind. Besonders gilt dies von der Geographie u. Geschichtswissenschaft, in denen man die geogr. Zugehörigkeit E[stland]s u. des Ostbaltikums zu einem sog. ‚Balto-Skandia‘ zu erweisen sucht (so Edg. Kant), bzw. die geschichtlichen, vor allem kunstgeschichtlichen Gemeinsamkeiten zwischen Schweden u. E[stland] herausarbeitet, was bisweilen ein gewisses Bagatellisieren dt. Kultureinflüsse u. Leistungen im Ostbaltikum zugunsten von angeblich skandinavischen (Einführung von Begriffen wie ‚Ostseekultur‘ u. ‚Ostseekunst‘) mit sich bringt. Aus ähnlichen Motiven vertritt die estn. Vorgeschichtsforschung die These von der schon in der Vorzeit bestehenden westlichen Kulturorientierung u. einer auch ohne die dt. Sicherung des Gebietes bereits vorhandenen Abgrenzung gegen Osten“ (dette bidrag tryktes i 1938).

højtysk.²⁵ Ordet blev aktuelt i Est- og Livland med etableringen af et postvæsen omkring 1630.²⁶ Det har ført til det tyske ord *Schüße* eller *Schieße*. I Est- og Livland optræder ordet både med *ü* og med *ie*, dvs. med „Entrundung“, som den er kendetegnende for en del tyske dialekter.²⁷ Det gængse tyske ord for sagen er *Vorspann* (jvf. dansk *forspa(æ)nd*), og i selve Tyskland kendte man slet ikke til det svenske låneord *Schüße*. Ordet optræder i mange sammensætninger og afledninger, hvad der vidner om, at det blev flittigt brugt. Således har man *Kronsschüße*, *Schüßkerl*, *Schüßbauer*, *schüßen*, *Schüßpferd*, *Schießordnung*, *Schießung*, *Schießerei* osv.²⁸

På estisk blev det svenske ord til *küüt* (belagt 1703²⁹). Også fra dette ord findes mange afledninger; et af dem (*küüditamine*) bruges f. eks. om stalintidens deportationer. Endelserne skal ikke interessere os her (fordi de varierer på svensk), men begyndelsen. På estisk foretrækker man kun at have én konsonant som forlyd; derfor hedder ordet ikke **sküüt*. Det estiske ord forudsætter en svensk udtale i retning af [sky:t], mens det tyske *Schüße*³⁰ leder snarere tanken på en svensk kilde, der udtales [jy:ts]. Der synes ikke at være sket en senere ændring af forlydens udtale på estisk, men der er selvfølgelig en mulighed for, at *sch* blandt Est- og Livlands tyskere blev udtalt som [sx] eller [sk].³¹ Ordet *küüt* kan selvfølgelig også være

²⁵ K. F. Söderwall: Ordbok öfver svenska medeltids-språket, bd. 2, Lund: Berlingska boktryckeri- och stilgjuteri-aktiebolag 1891-1918, s. 378-380; supplement (Lund 1925-73), s. 734f.; Elias Wessén: Notes pour servir à l'histoire de quelques mots suédois, in: Acta philologica Scandinavica 1 (1926-27), s. 193-206, s. 202-206: skjuts, skjutsa; Hellquist: Svensk etymologisk ordbok (som i n. 14), s. 939; Ordbok (som i n. 5), bd. 26, 1973, sp. S 4197, 4274-4300. Der findes delte meninger om de svenske ords alder og indbyrdes sammenhæng.

²⁶ Ang. postvæsenet jvf. Enn Küng: Kullerposti ja reisijateveo sisseseadmine Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi esimesel poolel, i: samme: Läänemere provintside arenguperspektiivid (som i n. 7), s. 205-238.

²⁷ Werner König: Dtv-Atlas zur deutschen Sprache. Tafeln und Texte, München: Deutscher Taschenbuch Verlag 71989 (1978), s. 149.

²⁸ Hupel: Idiotikon (som i n. 10), s. 204, 213; W. von Gutzeit: Wörterschatz der deutschen Sprache Livlands, 4 bd. og 5 supplementer, Riga: N. Kymmell 1859-98 [uafsluttet], her bd. 3, s. 114f., 168.

²⁹ Saareste / Cederberg: Valik (som i n. 12), s. 289.

³⁰ Allerede de ældste belæg fra omtrent 1630 har *Sch-*, jvf. von Gutzeit: Wörterschatz (som i n. 28), bd. 3, s. 114.

³¹ Også plattyske låneord synes at tyde på, at *sch* i Est- og Livland udtaltes anderledes i middelalderen end i moderne højtysk, således har *schorstên* ført til *korsten* på estisk og til *skurstenis* på lettisk. For udtalen af *sch/sk* i middelnedertysk jvf. også Agathe Lasch: Mittelniederdeutsche Grammatik (=Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte, bd. 9), Halle: Max Niemeyer 1914, s. 173-175.

kommet via finsk. På finsk findes der belæg for *kyyti* siden 1580.³² Det er mindre sandsynligt, at ordet blev lånt via estlandsvensk, eftersom den estlandssvenske udtale ville have været [skju:t] eller [skjy:t].³³ På lettisk har man derimod *šķūtis* („Schüße“) og *šķūtnieks* („Schießkerl“, „Schüßbauer“).³⁴ Lettisk kender ikke nogen [y]-lyd. Ved plattyske ord, der blev indlånt i lettisk, blev [y:] til [u:] og [y] til [i].³⁵ Sandsynligvis gælder det også for lån fra svensk, men måske blev svensk *u* dengang af nogle endnu udtalt [u]. Fordi palataliseringen af *k* i lettisk tilsyneladende er en ung foreteelse, åbner det lettiske ord vejen for en rekonstrueret svensk udtale som [ʃkjy:t] eller [ʃky:t], muligvis også [ʃkju:t] og [ʃku:t], men ikke [ʃy:t] eller [ʃu:t]. Selvfølgelig er det også tænkeligt, at det estiske og det lettiske ord er overtaget fra en tysk form.

Dette var et eksempel på et ord, som virkelig kom i praktisk anvendelse - både på lettisk, estisk og tysk. Der var jo tale om en ret upopulær sag, der berørte store dele af befolkningen. Det er mest sandsynligt, at ordet blev lånt til alle tre sprog omtrent samtidig, nemlig da selve sagen blev indført omkring 1630 (men kun den tyske form *Schüßerei* synes at være belagt uden for sammensætninger ved denne tid, ikke engang svensk *skjuts*). Skyldes forskellene måske, at ordet blev lånt fra forskellige dialektområder eller fra forskellige sociale grupper (f. eks. det tyske ord i generalguvernørens kancelli og de estiske og lettiske fra menige soldater, der skulle transporteres)?

Nemmere end ved lånene til lettisk og estisk er det med dem til tysk, fordi her findes mange skriftlige kilder fra lovgivningen og administrationen. Det er dog svært at udtale sig om, hvilken betydning disse ord havde for den almindelige sprogbrug. Et af resultaterne (eller også midlerne) af den svenske uniformitetspolitik ved slutningen af 1600-tallet var kodificeringen af verdslig ret og kirkelig praksis. Ikke blot kirkeloven fra 1686 og kirkeritualet fra 1693, men også landsloven, stadsloven og søloven blev oversat til tysk, ikke mindst med henblik på anvendelsen i Est-, men frem for alt i Livland. Når man tager f. eks. kirkeritualets oversættelse, der blev trykt i Riga, sandsynligvis i 1708, så ser man allerede på titelbladet følgende vending:

³² Suomen sanojen alkuperä (som i n. 17), bd. 1, s. 468f.

³³ I nogle dialekter fra den sydlige del af det estiske sprogområde findes iøvrigt formen *kiut* (*kjuut*) (Valdek Pall: Väike murdesõnastik, bd. 1, Reval: Valgus 1982, s. 238), men disse områder ligger langt fra det estlandssvenske bosættelsesområde. Det er også muligt, at formerne skyldes lydforandringer i disse dialekter.

³⁴ Jvf. også Karulis: Latviešu etimoloģijas vārdnīca (som i n. 16), bd. 2, s. 359.

³⁵ Venlig meddelelse fra Ineta Balode (Riga).

„welcher gestalt Der GOTTes=Dienst mit Christlichen Ceremonien und Kirchen=Gebrauchten in unseren Schwedischen Versammlungen gehalten und verrichtet werden soll“.³⁶ En læser, der ikke behersker svensk, vil nok ikke kunne gætte sig til, at „in unseren Schwedischen Versammlungen“ (*uti våra Svenska Församlingar*) skal betyde „bei den Kirchengemeinden in Schweden“.

Samme billede ser vi i tidens forordninger. De blev givet på svensk i Stockholm og sendt som svensksprogede tryk til de oversøiske provinser, hvor de oversattes til de lokale sprog, som man mente, var passende til lejligheden.³⁷ Åbenbart har man ikke haft øje for, at der ville have været stordriftsfordele at høste, hvis oversættelsen til tysk var blevet lavet af et tysk kancelli i Stockholm - som det var praksis i København -, i stedet for blev oversættelserne lavet hos guvernementsforvaltningerne i de enkelte provinser. Ved slutningen af den svenske tid udkom der i Livland trykte samlinger af sådanne forordninger med titlen „Liefvländische Landes=Ordnungen Nebst darzu gehörigen Placaten und Stadgen“³⁸. Det tyske ord *Stadgen* står ikke i ordbøgerne,³⁹ men vi kan jo gætte os til, at det må være en tysk pluralisform til det svenske *stadga*.⁴⁰ Udtaltes det mon [stadgen] eller [stadgen]?

Jeg vil her nøjes med at påpege, at denne oversættelseslitteratur er en nærmere undersøgelse værd og vil blot præsentere enkelte iagttagelser:

- Overleveringen er meget mere omfangsrig end ved estisk- og lettisksprogede forordninger fra den svenske tid. Ved de af Ariste citerede estiske tekster kunne man tit have en mistanke om, at et bestemt ord kun optræder denne ene gang. Ved de tyske oversættelser af svenske love og forordninger blev der i det mindste skabt en skriftlig tradition.

³⁶ Hand=Buch / Worinnen verfasst ist / welcher gestalt Der GOTTes=Dienst ... verrichtet werden soll. Verbessert und vermehret in Stockholm / im Jahr 1599. übersehen im Jahr 1608. und nunmehr nach der neuen Kirchen=Ordnung eingerichtet im Jahr 1693. Aus dem Schwedischen in das Teutsche übersetzt im Jahr 1708, Riga: Georg Matthias Nöller [1708?].

³⁷ Jvf. også Rainer Brüning: Herrschaft und Öffentlichkeit in den Herzogtümern Bremen und Verden unter der Regierung Karls XII. von Schweden 1697-1712 (=Schriftenreihe des Landschaftsverbandes der ehemaligen Herzogtümer Bremen und Verden, bd. 5) (disp. Hamborg), Stade 1992, s. 38f.

³⁸ Riga: Georg Matthias Nöller 1707.

³⁹ I von Gutzeits uafsluttede ordbog (som i n. 28) mangler alle ord begyndende med *st-*.

- Man kan selvfølgelig affærdige det hele som dårlige oversætteres ubehjælpssomhed, men mig forekommer det snarere at være udsprunget af et ønske om at følge originalen så nøje som muligt. Der er trods alt tale om love og andre foreskrifter, og det går jo ikke an at lave om på kongens ordre, bare fordi det lyder bedre på tysk. Lignende forhold synes i øvrigt at have gjort sig gældende ved den plattyske oversættelse af Jyske Lov til brug i hertugdømmet Slesvig.⁴¹

- Navne på svenske institutioner blev tit ikke oversat eller kun tilpasset det tyske bøjningssystem, f. eks. „Lehns=Nembd= oder Vierdings=Männer“, „ausserhalb Reichs“ (*utrikes*), „Lagmänner“ osv.⁴²

- Det gælder også for et ord som *herred*: „Härad“, „Härads=Ting“, „Härads=Höfdinge“ osv.⁴³ Man viste åbenbart ikke, at der i det mindste i hertugdømmet Slesvig brugtes det tyske ord *Harde*.⁴⁴

- Disse oversættelser må have været delvis ubegribelige for læsere, der ikke forstod svensk. En vis del af de højere embedsmænd var jo svenske, og de talte måske selv tysk på en lignende måde, men hvordan mon de lettiske og estiske bønder forstod indholdet, når deres præst fra prædikestolen læste en hjemmelavet oversættelse af den tyske tekst op?

- Det er værd at bemærke, at denne svensk-påvirkede juridiske sprogbrug i Est- og Livland nærmest udfoldede sig på jomfruelig mark. Etableringen af det svenske overherredømme foregik stort set samtidig med den proces, der førte til, at plattysk blev erstattet af højtysk som forvaltningsprog. Naturligvis var den svenske politik ikke årsag til denne forandring - den foregik overalt -, men den nye svensk-påvirkede terminologi behøvede ikke slås med et etableret højtysk retssprog i den est- og livlandske forvaltning.

- Denne form for oversættelse adskiller sig markant fra datidens oversættelsespraksis af f. eks. opbyggelig litteratur eller nyhedsblade.

⁴⁰ Singularisformen var lig med den svenske, jvf. *Stadga und Verordnung ... [1695]*, i: *Lieffländische Landes=Ordnungen ...*, Riga: Georg Matthias Nöller 1707, s. 603.

⁴¹ *Das jütsche Low; aus dem Dänischen übersetzt von Blasius Eckenberger. Mit einer hochdeutschen Uebersetzung, den Artikeln Tord Degns und einigen Anmerkungen*, udg. v. N. Falck, Altona: Johann Friederich Hammerich 1819.

⁴² *Lieffländische Landes=Ordnungen* (som i n. 40), s. 604f.

⁴³ *Lieffländische Landes=Ordnungen* (som i n. 40), s. 604f.

⁴⁴ Grimm: *Deutsches Wörterbuch* (som i n. 23), bd. 4, 2 (1877), sp. 473; Karl Schiller og August Lübben: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, bd. 2, Bremen: J. Kühtmann 1876, s. 244; Agathe Lasch et al.: *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*, bd. 2, Neumünster: Karl Wachholtz 1957-77, sp. 280.

- Som bekendt var 1600-tallets svensk stærkt påvirket af tysk, og det gælder ikke mindst forvaltnings sproget. Derfor er det ikke nemt at afgøre, om også helt normale tyske begreber er tilbageoversættelser fra svensk eller om de er upåvirket af svensk sprogbrug.

- Ved en nærmere granskning af disse oversættelser burde man også forsøge at differentiere mellem forskellige kategorier af lån fra svensk. Én ting er at give et nyt embede et nyt navn, men det er en helt anden sag at anvende tyske ord i den betydning, de har på svensk (f. eks. *Versammlung* i stedet for *Gemein(d)e*).

- De svenske ord tryktes gennemgående med gotisk skrift, mens ord af latinsk eller fransk oprindelse sattes med antikva. Dette svarede til tidens typografiske konventioner. Som undtagelse kan nævnes, at ordet *Stadga* både optræder med latinsk og med gotisk skrift. Trykkeren, der ikke nødvendigvis forstod meget svensk, var måske ikke sikker på, hvad det var for et ord.

- Der synes - men dette har jeg ikke undersøgt i detaljer - at være forskel i sprogbehandlingen blandt guvernementsforvaltningerne i Riga og Reval. En af grundene til dette kan være, at Estland og Livland havde forskellig juridisk status. Estland havde frivilligt begivet sig under den svenske kronas beskyttelse, mens Livland var blevet erobret. Dette betød, at det estlandske ridderskab i større grad end det livlandske kunne modsætte sig forsvenskningspolitikken. Ikke alle love og forordninger, der oversattes på den ene eller anden måde i Riga, var også gældende i Estland.

Også dette afsnit skal jeg afslutte med et forvirrende eksempel: En forordning om strandede skibe fra 1697 blev trykt på svensk i Stockholm⁴⁵ og på tysk i Reval.⁴⁶ Fra årtierne omkring 1800 findes et nyt tryk af denne forordning. Desværre mangler titelbladet, men trykket indeholder, i denne rækkefølge, en tysk oversættelse, den svenske original og en estisk oversættelse.⁴⁷ Den svenske tekst følger originalen

⁴⁵ Kongl. May:tz PLACAT Och Påbudh / Angående Öfwerwåld och Röfwerij / som föröfwas på Skeppzbrutne och strandade Fahrkostar. Datum Stockholm den 6 Decemb. 1697., Stockholm: Sal. Wankijfs Enckia [1697].

⁴⁶ Ihrer Königl. Majest: PLACAT und BEFEHL / Angehende Gewalt und Räuberey / so an Schiffsbruch gelittenen und gestrandeten Fahrkosten [sic] verübet wird. Datum Stockholm den 6. December 1697., Reval: Christoph Brendeken u. å.

⁴⁷ Det Estiske Historiske Arkiv, Dorpat (Eesti Ajalooarhiiv, i det følgende forkortet EAA): 957-1-1408, fol. 186r-190v. Det er hidtil ikke lykkedes at finde et tryk med titelblad i samlinger af forordninger fra Est- og Livland. Eftersom eneste fingerpeg for dateringen er typografien, er det nærmest som at lede efter en nål i en høstak.

bogstav for bogstav, der findes kun ganske få ubetydelige afvigelser (som „Wiisare“ i stedet for „Wijsare“). Den tyske version derimod er kraftigt moderniseret, både i retskrivningen og i sprogbruget. Sandsynligvis er der snarere tale om en ny oversættelse end om en gennemgribende revision af den gamle. En række af de alt for håndgribelige oversættelseslån fra svensk er blevet erstattet med mere almindelige tyske ord (f. eks. „Fahrzeuge“ i stedet for „Fahrkosten“). Der kendes i dag ingen original fra 1697 af den estiske oversættelse.⁴⁸ Hvorfor blev denne forordning med dens trusler om drakoniske straffe genoptrykt 100 år senere, fortsat undertegnet „Datum Stockholm den 6 Decemb. 1697. CAROLUS.“? Blev den svenske tekst trykt med 1600-tallets retskrivning, fordi den var originalen, men havde ringe praktisk betydning i modsætning til den tyske? Eller var den svenske tekst vigtig, fordi denne forordning i høj grad vedrørte den svensksprogede kystbefolkning? Omkring 1800 begyndte man i øvrigt i Estland at trykke visse forordninger i svenske oversættelser, når de havde betydning for estlandssvenskerne.

Svensk læsestof i Est- og Livland i 1600- og 1700-tallet

Der haves et betydeligt antal svensksprogede tryk fra Est- og Livland, noget som man ikke kender fra Pommern eller Bremen-Verden i dette omfang.⁴⁹ Hvem blev de læst af?

Der findes også visse svenske håndskrifter med tilknytning til Est- og Livland.⁵⁰ Her er der tænkt på tekster af mere litterær karakter, altså ikke på administrationens arkiverede papirproduktion, men eftersom jeg kun kender til forholdsvis lidt „litterært“ læsestof i håndskreven form, skal jeg i det følgende kun behandle trykte skrifter. Desuden opererer jeg med endnu en begrænsning: Jeg har koncentreret mig om tekster, der blev trykt i Est- og Livland. Naturligvis må det antages, at svensksprogede standardværker som bibeloversættelsen eller Johann Arndts andagtsbøger var tilgængelige i hele det svenske sprogområde. Desuden findes der bøger, som blev trykt i Sverige, men som sikkert også var beregnet til bogmarkedet i Est- og Livland,⁵¹ men for at kunne søge titlerne på en nogenlunde systematisk måde,

⁴⁸ Udgivet med enkelte læsefejl i: Saareste/Cederberg: Valik (som i n. 12), s. 265-269.

⁴⁹ Fra Greifswald haves en del svensksprogede tryk, men først fra anden halvdel af 1700-tallet.

⁵⁰ Jvf. Per Wieselgren: Gamla svenska dikter i Tallinn, i: Svio-Estonica 1936, s. 83-118.

⁵¹ F. eks. Andreas B. Hasselqwist: Bättrings Basuun: Vthbläst / Vthi Trettijo Christelige Fredags=Predijkningar / ibland dhen Christloflige Swänksa

har jeg begrænset mig til de bøger, der blev trykt i Est- og Livland. Det foregik i ganske få byer:⁵²

I Riga er der blevet trykt bøger uafbrudt siden 1588.⁵³ Det første svenske tryk stammer fra året 1621, dvs. umiddelbart efter erobringen.

I Dorpat var der et trykkeri fra 1631 til 1656 og fra 1690 til 1699. Derefter flyttede det med universitetet til Pernau og fungerede dér i ti år. Først i 1789 kom der igen et bogtrykkeri til Dorpat, men det trykte ikke på svensk.

I Reval har der været bogtrykkerier uafbrudt siden 1634.

Pernau havde et trykkeri fra 1699 til 1709. Det var universitetstrykkeriet fra Dorpat, som var flyttet dertil pga. Den Store Nordiske Krig.

I Oberpahlen blev der trykt bøger fra 1766 til 1788, men ikke på svensk.⁵⁴ Det samme gælder for Salisburg for årene 1782 til 1785 og for Rujen i tiden fra 1785 til 1797.⁵⁵

Jeg vil også nævne Narva, selv om det lå i Ingermanland og ikke i Estland. Her virkede en bogtrykker i årene 1695 til 1704. Fra det kurlandske Mitau kendes også et svensk tryk (fra 1702), der blev til i en af de perioder, hvor byen var besat af svenskerne.

Det er værd at fastholde, at i alle disse byer fandtes der kun ét bogtrykkeri ad gangen, bortset fra Riga ved slutningen af 1600-tallet samt Riga og Reval ved slutningen af 1700-tallet, hvor der fandtes to bogtrykkerier samtidig.⁵⁶

Jeg har i min undersøgelse også inddraget tryk, som der kun findes belæg for i arkivalier eller ældre bibliografier, men for hvilke der ikke kendes et eksemplar idag.

Försambling vthi Revalz Domkyrckia / Öfwer / Dhen Helige och Märckelige / Proph. Jonam ..., Stockholm: Hendrich Keyser 1680.

⁵² Trykkeriejernes navne og virksomhedsperioder er sammenstillet for den Estiske Republiks territorium hos Endel Annus: Boktryckerierna i Estland 1631-1900, i: samme og Esko Häkli (red.): Den estniska boken genom seklerna. Bokhistoriska uppsatser (=Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja / Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter, bd. 57), Helsingfors: Helsingfors Universitetsbibliotek 1995, s. 190f.

⁵³ Arend Buchholtz: Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1588-1888, Riga: Müllersche Buchdruckerei 1890.

⁵⁴ Liivi Aarma: Põltsamaa vanemad trükised, i: Jaan Eilart (red.): Raamatulooline Eesti. Kodumaa tundmise allikad, Dorpat: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee 2000, s. 63-71.

⁵⁵ Arend Buchholtz: Gustav Bergmanns in Salisburg und in Ruien erschienene Drucke, Riga: W. F. Häcker 1885.

⁵⁶ Det gælder årene 1675-1713 og fra 1777 i Riga og 1786-1797 i Reval (Buchholtz: Geschichte (som i n. 53), s. 151-155, 224f.; Annus: Boktryckerierna (som i n. 52), s. 191).

Derfor er det muligt, at min samling også rummer enkelte bibliografiske spøgelse, og selvfølgelig er den, som enhver bibliografi, næppe komplet.⁵⁷

Kun en brøkdel af den est- og livlandske bogproduktion udkom på svensk. Denne brøkdel kan beregnes på forskellige måder.

- 1) Det samlede antal af trykte ark (altså nærmest kvadratmetertallet af papir, som er blevet forsynet med svensk, tysk, latinsk osv. tekst). Hvis man regner på denne måde, indtager den estiske og lettiske produktion en vigtig plads - i hvert fald i 1700-tallet -, fordi nogle af de kirkelige standardværker på disse sprog både var omfangsrige og blev trykt i høje oplag.⁵⁸
- 2) Det samlede antal bøger produceret (altså en beregning på baggrund af oplag, ikke omfang).
- 3) Det samlede antal titler på et givent sprog. Her kan man
 - a) blot betragte titelbladets sprog eller det sprog, som bogen hovedsageligt er skrevet på.
 - b) også medregne alle de tryk, der indeholder svenske tekster af en eller anden art, f. eks. gratulationsdigte.

Jeg har holdt mig til mulighed 3a), ikke fordi den er den nemmeste, men fordi den er den eneste, der kan gennemføres, eftersom der mangler detaljerede oplysninger om mange af trykkene.⁵⁹

For at kunne beregne den svenske andel af bogproduktionen, må man kende det samlede antal af alle tryk, der udgik fra et bestemt trykkeri. Her findes der kun nogenlunde pålidelige tal for to byer:

Ved universitetstrykkeriet i Dorpat/Pernau⁶⁰ var 3,7 % af bøgerne på svensk (med stigende tendens). 11 % var på tysk (også med stigende tendens). Resten tryktes næsten udelukkende på latin. 3,7 % lyder måske af lidt, men udtrykt på en anden måde, var en fjerdedel af de folkesproglige tryk affattet på svensk.

⁵⁷ Der refereres til den i n. 1 bebudede bibliografi.

⁵⁸ Jvf. V[oldemar] Miller: Raamat Rootsi koloniaalvõimu perioodil ..., i: Eesti raamat 1525-1975. Ajalooline ülevaade, Reval: Valgus 1978, s. 32-55, her s. 46.

⁵⁹ Jeg har også medtaget ordbøger (uanset titelbladets sprog), selv om højst halvdelen af teksten vil være på svensk. Ordbøger kendes kun fra Riga.

⁶⁰ Tallene gælder for trykkeriets hele produktion, som den er sammenstillet hos Ene-Lille Jaanson: Tartu Ülikooli trükikoda 1632-1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia / Druckerei der Universität Dorpat 1632-1710. Geschichte und Bibliographie der Druckschriften, Dorpat: Tartu Ülikooli Raamatukogu 2000.

For Reval gælder mine tal for perioden fra 1634 til 1716 (altså nogle få år ind i den russiske tid).⁶¹ Her var 4,3 % af trykkene på svensk. Det lyder nærmest som i Dorpat, men når man kun ser på de folkesproglige tryk, er billedet et helt andet: 7 % på svensk, 10 % på estisk og 83 % på tysk.

Hvilket slags litteratur blev der trykt på svensk i den svenske tid? Her kan der konstateres visse forskelle mellem trykkerierne.

Fra Dorpat kendes 44 svensksprogede tryk. To tredjedele (29) er lejlighedsskrifter (ligprædikener, bryllupsgratulationer osv.). 4 tryk behandler universitetsformalia (f. eks. tiltrædelse af rektoratet), 3 udkom i anledning af begivenheder i kongehuset (død osv.), 5 er digte, for hvilke anledningen er uklar.

Fra Pernau haves 7 svenske tryk. 2 gange drejer det sig om en magisterpromotion, 3 gange om tiltrædelse af rektoratet, der er én ligprædiken og én bryllupsgratulation.

Fra Reval kendes 32 svenske tryk. Spredningen er meget bred. I ingen gruppe er der mere end fire tryk, og der findes også enkelte katekismer.

Fra Riga haves lidt flere, nemlig 37 tryk: 3 almanakker, 5 bøger fra Gamle Testamente,⁶² 2 opbyggelige bøger, 1 skrift med krigsnyheder, 3 ordbøger, 8 lejlighedsskrifter og 10 forordninger. Dertil kommer 5 tryk, som jeg vil kalde for tryk for soldater (lignende findes i øvrigt også på finsk fra Riga - beregnet til den svenske garnisons finske soldater eller til deres børn).

Fra Narva er der bevaret 13 tryk: én ligprædiken, én lille katekismus på svensk og russisk, én gang drejer det sig om kongens navnedag, en anden gang om krigspropaganda, dertil kommer 6 lokale hhv. regionale forordninger og 3 formularer. Forordningerne og formularerne findes ofte på svensk og tysk. De svensksprogede forordningers andel kan sandsynligvis forklares med det faktum, at Narva lå i Ingermanland.

⁶¹ Tallene er hentet fra Kyra Robert: Tallinna 17. sajandi trükised, i: samme: Raamatutel on oma saatus. Kirjutusi aastaist 1969-1990, Reval: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu 1991, s. 5-19, her s. 12. Hun kendte dengang til 26 svenske tryk og 607 tryk i det hele taget fra Reval. Hun oplyser desværre ikke bøgernes titler. Bibliografien i tillægget til den planlagte monografi artikel opfører p. t. 32 svenske tryk indtil 1716, men da der er ikke gjort noget forsøg på at lave en bibliografi over samtlige revaltryk, hvor der givetvis også vil kunne findes yderligere titler på andre sprog end svensk, overtages Roberts tal i den antagelse, at hun havde søgt lige grundigt efter bøger på alle sprog.

⁶² Jvf. også Isak Collijn: Ett samlingsband svenska bibelböcker tryckta i Riga 1632, i: Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 26 (1939), s. 187-192.

Ud fra dette mønster kan der siges følgende om svenske bøger fra Est- og Livland fra den svenske tid: På nær ganske få undtagelser var titlerne ikke beregnet for bogmarkedet i Sverige eller Finland. Adressaterne var de svenskere, der opholdt sig i Est- og Livland (og i Ingermanland). Det var dels dannede mennesker som embedsmænd og præster (fra dem stammer i øvrigt mange af lejlighedsskrifterne), men dels også de her stationerede soldater. Estlandssvenskerne synes ikke at have været blandt bogtrykkernes målgrupper, bortset fra enkelte katekismer og et meget interessant tryk, den eneste svensksprogede bekendtgørelse, som jeg har set fra Estland. Statholderen i Reval meddeler i december 1681 de estlandssvenske bønder, at de skal indfinde sig på et bestemt tidspunkt for at fremvise deres privilegier, som de havde lavet så stor opstandelse over.⁶³

Efter Den Store Nordiske Krig ser billedet helt anderledes ud. I Dorpat, Pernau og Narva fandtes der ingen trykkerier mere. I Riga blev der ikke længere trykt på svensk. Tilbage bliver altså kun Reval.

Mellem 1718 og 1726 tryktes der pludseligt mere end et dusin bøger, der var beregnet til det svenske marked! Der var tale om rigtige bøger, omend ikke særligt tykke (for det meste mellem 30 og 130 sider). Hvordan kan dette forklares? Ret enkelt: Der var tale om pietistisk litteratur (bl. a. af Philipp Jakob Spener og August Hermann Francke), som det officielle Sverige dengang ikke var så glad for. Disse bøger skulle altså smugles ind i Sverige.⁶⁴

Efter 1726 bliver billedet meget mere ensartet: Man trykker på svensk: katekismen, salmebogen, ABC-bogen og - i 1797 - en forordning. Disse bøger var rettet mod den fastboende svensktalende befolkning, altså ved kysterne, på øerne og i Reval.

Billedet for de finsksprogede tryk er ikke så forskelligt fra dette. Der kendes katekismer og ABC-bøger, dog ingen salmebog, men derimod en Bibel. Disse bøger var dels tiltænkt den finske befolkning i Reval og Ingermanland, men frem for alt

⁶³ Hans Kongl. Maytt. till Swerige förordnade Ståthållare på Reffle=Slått / Så och Præsident uthi dhen Kong[1]. Borg=Rätten der sammastädes Johan Christoffer Scheduling ... Glör härmed witterligt ... [undertegnet:] Gifwit på Reffle Slått / den 12. Decembr. 1681. Johan Christoff Scheduling., [Reval: C. Brendeken 1681].

⁶⁴ Jvf. Ove Nordstrandh: Den äldre svenska pietismens litteratur (disp. Lund) (=Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia, bd. 26), Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag 1951, s. 66-71, 84-92, 100-108, 142-

befolkningen i de dele af Finland, der kom under russisk overherredømme efter 1721 hhv. 1743. I 1700-tallet er finsksprogede tryk fra Est- og Livland dog ikke længere forbundet med Sverige.

Hidtil har jeg næsten ikke nævnt tal for trykkene fra 1700-tallet. Det er nemlig vanskeligt, eftersom oplysningerne tit stammer fra arkivaliske kilder, der lader mange detaljer ubelyst. Åbenbart havde man altid katekismen, salmebogen og ABC-bogen på lager og trykte et nyt oplag, når lageret var ved at blive brugt op.⁶⁵

Dette mønster, der kan udlæses af bogtitlernes bibliografiske beskrivelse, er dog ikke hele historien. Hvis man inspicerer bøgerne selv, kan det nemlig føre til overraskelser. Det viser sig, at salmebogsudgaverne (Reval 1742 og 1767) og „långkatekesen“, Olaus Svebilius' forklaring af Luthers lille katekismus, (Reval 1731) stærkt afviger fra de i Sverige foreskrevne standardudgaver. De bærer tydeligt præg af pietistisk, hvis ikke herrnhutisk bearbejdelse (bodskamp, blodmystik).

Selv om kirkeloven fra året 1686 fortsat var gældende, tillod man sig i Estland at redigere kraftigt i de kirkelige håndbøger. Det må undre des mere, fordi disse bøger kun skulle bruges af et par tusinde mennesker. I Estland blev litteraturen fra moderlandet altså ikke blot passivt reciperet, men en eller anden præst gik i gang med at lave kraftigt om på den. Hvad angår sproget, så synes både salmebogen og katekismen gennemgående at være skrevet på rigssvensk uden indflydelse fra de estlandssvenske dialekter, der adskilte sig markant fra rigssproget.

Desværre er der her ikke plads til at diskutere, hvordan katekismen og salmebogen blev brugt blandt Estlandssvenskerne. Der kan dog siges så meget, at der - at dømme fra kirke- og visitatsbøger - siden ca. 1700 med sikkerhed var et stort behov for katekismen, selv på de mest afsides liggende øer.

Om det svensksprogede læsestof fra 1600- og 1700-tallet kan der konkluderes følgende: Trykproduktionen var rettet mod den herboende svenske befolkning, ikke mod læsere i Sverige eller Finland. Efter Den Store Nordiske Krig var kun de egentlige estlandssvenskerne ved kysten, på øerne og i Reval tilbage, men før krigen fandtes her åbenbart et ret betydeligt antal embedsmænd, soldater og lykkeriddere.

144, 167f., 174f., 259f.; Liivi Aarma: Rääveli traktaadid, i: Raamat on ... Eesti biblioofiilia ja raamatuajaloo almanahh 1 (2000), s. 68-78.

⁶⁵ Jvf. Verzeichniß der Bücher, welche in meiner Officin gedruckt sind [af Johann Gottfried Minuth, Reval, 10. 10. 1810] (EAA: 29-1-508, fol. 6r), som nævner en svensk ABC-bog blandt de titler, der altid haves på lager.

De egentlige estlandssvenskerne fik sandsynligvis først umiddelbart inden krigen betydnings som aftagere af svensksprogede tryk.

Rigtigt overraskende er dette mønster for den svensksprogede bogproduktion i Est- og Livland ikke. Det passer til det, som man ville forvente som læsestof for de pågældende sociale grupper, men med én undtagelse: Fra Riga kendes almanakker for årene 1629, 1630 og 1631, men ellers ikke.

Måske kan man forklare det på følgende måde: Før Den Store Nordiske Krig hjalp de svenske borgelige og adelige sig med tyske almanakker. At de svenske bønder og fiskere efter krigen åbenbart ikke havde brug for almanakker, kan skyldes, at almanakker - i modsætning til hvad forskningen om svenske, danske eller tyske forhold antager - stod et trin højere end katekismen, salmebogen og ABC-bogen på de absolut nødvendige bøgers behovspyramide. At det forholder sig sådant, synes at blive bekræftet af det faktum, at også de estisksprogede almanakker dukker forholdsvis sent op.

Sprogene i estlandssvenske kirkebøger

De følgende iagttagelser hviler på en gennemgang af kirkebøgerne for Ormsö for årene 1690 til 1763. På Ormsö boede på denne tid udelukkende svenskere, hvis man ser bort fra de to herregårde, der fandtes på øen.

Den ældste bevarede kirkebog omfatter årene 1690 til 1710, altså slutningen af den svenske tid.⁶⁶ Det er dog lidt problematisk at kalde dette for den ældste kirkebog, selv om bemærkninger i en visitatsbog fra 1698⁶⁷ nogenlunde passer til denne bog.

Bogens indbinding stammer fra første halvdel af 1900-tallet og blev åbenbart foretaget på det, der idag hedder Det Estiske Historiske Arkiv, eftersom bogen ser ud som en del andre kirkebøger. Man kan da formode, at indbindingen er sket på en professionel måde, og at der ikke blev ændret på bogens indhold ved denne lejlighed. Sådant må dog være sket på et eller andet tidspunkt efter 1741, for et dokument fra netop dette år findes fordelt på to forskellige steder i bogen.⁶⁸ Selv om antegnelserne om dåb, vielser og begravelser stammer fra tiden 1690 til 1710, findes der også en del yngre skriftstykker, det yngste en notits om en visitats i 1825.⁶⁹ Generelt må man antage, at mange amtshandlinger først blev noteret på løse blade, og senere blev de så enten kopieret eller indbundet i kirkebogen. Kirkebogen synes

⁶⁶ EAA: 1252-2-2.

⁶⁷ EAA: 1187-2-5170, fol. 9r.

⁶⁸ EAA: 1252-2-2, fol. 33v og 42r.

heller ikke udelukkende at være blevet ført af stedets præster. De forskellige håndskrifter i bogen passer ikke nødvendigvis sammen med præsternes embedsperioder.

Men hvis vi nu ser på, hvad der står i selve bogen, så er det følgende: Der er skrevet meget lidt på latin. Det bruges kun til højtidelige mindeord om en præsts kald eller ordination.

På tysk findes der en del afskrifter af forordninger, inventarfortegnelser, visitatsprotokoller - altså ting, som har at gøre med forvaltningen i Estland i almindelighed. Der findes også nogle afskrifter af kongelige forordninger på svensk, dvs. i den form, de blev givet i Sverige. Det tyder på, at de estlandssvenske præster ikke fik disse forordninger tilsendt i tysk oversættelse som præsterne for de estiske og de lettiske menigheder.

Antegnelser om dåb, vielser og begravelser findes både på tysk og på svensk, dels skifter det midt på linien, dels er enkelte spalter overvejende på det ene eller det andet sprog.

For den følgende kirkebog (for årene 1712 til 1763)⁷⁰ er billedet delvis et andet. Præsterne i denne lige som i den forudgående periode synes at have haft svensk som modersmål (de kom enten fra Sverige, Finland, Ingermanland eller fra de svenske bosættelsesområder i Estland). I denne kirkebog er næsten alt skrevet på svensk, men det må indrømmes, at den mest indeholder antegnelser om dåb, vielser, begravelser og nu også konfirmationer.

Et af de få andre emner i kirkebogen er kirkeregnskaber. Efter at regnskaberne var blevet revideret for første gang i 1728⁷¹ (åbenbart af de lokale godsejere), skiftede de i de næste år, hvor der holdtes årlige revisioner, til tysk. Dette tysk er ikke helt fejlfrit.

I den russiske tid synes der at være kommet mere system i anvendelsen af sprogene: tysk til anliggender, der skal læses af udenforstående, svensk til præstens egne optegnelser. Om dette billede kan bekræftes fra andre estlandssvenske sogne, må en fremtidig undersøgelse vise.

Konklusioner

⁶⁹ EAA: 1252-2-2, fol. 42v.

⁷⁰ EAA: 1252-2-3.

⁷¹ Kirkeregnskaberne findes i kirkebogen siden 1712, men allerede den 23. 1. 1698 blev et regnskab fremvist ved en visitats (EAA: 1187-2-5170, fol. 9v).

Rivarol havde ret i ikke at nævne det svenske sprog. Det kunne ikke sammenlignes med det franske. Bortset fra Finland og Ingermanland forsøgte man ikke at gøre det til en lingua franca. Svensk i Est- og Livland forblev svenskernes sprog. De brugte det, når de kommunikerede med hinanden. Til gengæld synes der at have været ret mange svenskere i området, således at der ikke var fare for, at sproget ville forsvinde af sig selv. Svenskerne synes heller ikke at have skammet sig over deres sprog, men brugte det, når det blev forstået. Dette gælder for de indvandrede svenskere i den svenske tid. For estlandssvenskerne var forholdene helt anderledes. Deres sprog ændrede ikke status efter Den Store Nordiske Krig, men estlandssvenskerne kom i stigende grad i kontakt med rigssvensk i form af trykte bøger.

On the uses of the Swedish language in Estonia and Livonia during the seventeenth and eighteenth centuries

By looking at Swedish loan-words in Estonian and Latvian, the Swedish-language book-production from the Baltic provinces and the languages in church records from a Swedish-speaking island off the Estonian coast, the article discusses aspects of the uses of the Swedish language in Estonia and Livonia both during the period of Swedish rule and after the provinces had come into Russian possession in 1710. After this date most Swedish documents from the area are related to the so-called Estonian Swedes, but prior to 1710 the Swedish language played an admittedly limited but far from negligible rôle in the life of the provinces.

Trykt i: Svante Lagman, Stig Örjan Ohlsson og Viivika Voodla (red.): Svenska språkets historia i östersjöområdet (=Studier i svensk språkhistoria, bd. 7; =Nordistica Tartuensia, bd. 7), Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus 2002, s. 59-80.